

Fire former for kritisk teori -

Nogle teser om Marx's udvikling.

Györky Márkus

Det forekommer at være ikke blot et dristigt, men endog et indbildsk forehavende at holde en enkelt forelæsning om Marx's filosofiske udvikling. Selve mængden af litteratur om emnet - med alle dets uløste problemer - synes at advare mod for dristige, samlede generaliseringer. Når jeg nu alligevel har valgt dette emne, er det ikke fordi jeg ikke har været klar over et sådant forsøgs tvivlsomme karakter, men fordi jeg mener, at der er noget grundlæggende forkert ved de forskellige billeder af Marx, som litteraturen om hans udvikling byder på. Under alle omstændigheder er udtrykket »teser« i titlen på denne forelæsning alvorlig ment - jeg vil blot fremhæve nogle indicier, som peger på relevante og måske forsømte aspekter af de velkendte tekster, og som viser disses indbyrdes sammenhæng i et noget andet lys.

Mængden og forskelligartetheden af litteraturen om emnet til trods, så fortolkes Marx's udvikling i al væsentlighed i overensstemmelse med det ene af to rivaliserende skemaer: enten som et *brud*, »coupure«, eller som en *kontinuitet*. Begge skemaer har mange varianter med hensyn til detaljer, og begge har et yderst ideologisk indhold - en bemærkning som ikke har til hensigt på forhånd at bringe disse i miskredit. Det er i denne sammenhæng en anden sag, at den første variant af brudskemaet - i det mindste som den blev udarbejdet i den officielle kommunistiske ideologi omkring trediverne - næsten helt og holdent blev dikteret af politiske overvejelser. Modsigelsen mellem den unge hegelianske og feuerbach'ske Marx og den »modne« Marx (hvor arbejder af »den unge Marx« fra hans førsocialistiske periode og arbejder skrevet efter 1843 blev påklippet samme etiket) tjente først og fremmest som en slags »undvigelsesmanøvre«, der kunne bruges til at skubbe et antal skrifter af Marx til side med en henvisning til disses ikke-autentiske karakter, fordi deres problematik og indhold ikke kunne tilpasses den allerede rigtigt institutionaliserede ramme for den »sande« marxske teori.

Den kunne tillige bruges til at skubbe det begrebsapparat til side, som allerede dengang delvist blev anvendt af et ikke-kommunistisk venstre med henblik på en kritik af det sovjetiske samfund. Selv det absolutte »ven-

depunkt« blev i denne fortolkning dikteret ud fra bekvemme, ideologiske - helgenbiografiske - overvejelser; det var forudbestemt, fordi »Manifestet« skulle være et autentisk, marxistisk værk. Hele denne opfattelse blev fra begyndelsen af halvtredserne, og især efter 55-56, angrebet i »Marx-renæssancens« navn, hvor et af de vigtigste dogmer netop bestod i genopdagelsen og »rehabiliteringen« af den unge Marx, samt påvisningen af en essentiel kontinuitet i hans værker fra 1844 og fremefter. Dette skifte var delvis motiveret af et ønske om at nedbryde den totalt forstenede officielle marxisme og et ønske om at finde elementer i selve traditionen, der kunne tjene som udgangspunkt for en teoretisk forståelse af vor tids ændrede virkelighed. På den anden side var denne tendens, i øst, fra første færd forbundet med en søgen efter et teoretisk grundlag og en ideologisk legitimering af den spirende kritik af de påståede »socialistiske« samfund - selv den temmelig abstrakte karakter af et begreb som »fremmedgørelse« hos den tidlige Marx var i god overensstemmelse med den teoretiske vaghed og praktiske begrænsning i denne begyndende venstrefløjskritik af de socialistiske lande.

Personlig vil jeg gøre mig til talsmand for, at denne sidste tendens i Marx-tolkningen har nået blivende objektive resultater: den har vist at sådanne påståede hegelianske eller feuerbachske ideer som udtrykkes ved begreberne »Entfremdung«, »Vergegenständlichung« eller »menschliches Wesen« osv. optræder og udgør en konstitutiv del af Marx's værker, som absolut ikke kan anses for at være tidlige eller umodne. Dog har efter min vurdering - og den efterfølgende bemærkning er her først og fremmest ment som en selvkritik - den teoretiske kritik af denne kontinuitetsopfattelse, som i alt væsentligt startede i midten af tresserne og som resulterede i en genoplivning af brudsskemaet, vist det problematiske i et forehavende som ofte var tilfreds med at påvise tilstedeværelsen af den unge Marx' ideer i den gamles skrifter og som undertiden endte i en fremstilling af Kapitalen som var det en anvendelse, i bedste fald en økonomisk konkretisering og berigelse af de tidligere udarbejdede filosofiske ideer og teorier. Det nye »coupure«-skema blev givetvis ikke dikteret af filosofiske overvejelser. Den måde som dets vigtigste repræsentant, Althusser, behandler teksterne på er påfaldende vilkårlig (selv om denne vilkårlighed afstives metodologisk ved hjælp af et i hermeneutisk forstand temmelig mærkværdigt forslag om at læse teksterne som fuldstændigt korrekte svar på spørgsmål, der er stillet totalt forkert). Standpunktet, som repræsenteredes af Althusser, Coletti og andre, varslede og udtrykte delvis det politisk-ideologiske vendepunkt for i det mindste én

del af det nye venstre i vesten. Det var denne politiske ændring, som resulterede i en forkastelse af de ideer, der var forbundet med den antidogmatiske »Marx-renæssance«, der nu blev betragtet som et forsøg på at opløse marxismen i en abstrakt-liberal humanitær ideologi, hvor både dens teoretiske særegenhed og dens revolutionære skarphed gik tabt. Og skønt dette nye brudskema forekommer mig at være ikke meget mindre vilkårligt end det forudgående, så har det efter min vurdering imidlertid den virkelige fortjeneste på drastisk vis at rette opmærksomheden på det anderledes »intellektuelle klima«, argumentationsmåde osv., som man utvivlsomt støder på, når man sammenligner *Kapitalen* med de *Økonomisk-Filosofiske Manuskripter*, med den *Tyske Ideologi* - og, vil jeg ikke mindst tilføje, også med *Grundrids*.

Hvis man nu på baggrund af alle disse kontroverser kigger på selve Marx-teksterne og gør det noget kedelige job at læse disse i forlængelse af hinanden, med en bevidst naivitet, så er det første indtryk man får, at der er tale om en usædvanlig kontinuitet. Dette kan utvivlsomt delvis forklares ved subjektive-biografiske overvejelser. Fra 1844 og fremefter arbejder Marx næsten bogstaveligt talt på *en* bog, kun afbrudt i nogle korte perioder, på kritikken af den politiske økonomi. Hans temmelig neurotiske afsky for udgivelser, den konstante forpligtelse til omskrivning, som på den anden side altid er motiveret af en uklar utilfredshed med fremstillingsformen, men som til stadighed resulterer i en indholdsmæssig ændring - alt dette fremkalder ved første øjekast et billede af en næsten organisk vækst i hans ideer. Men der ligger givetvis mere bag dette indtryk af kontinuitet end sådanne personlige tilfældigheder: nemlig identiteten og konstansen af fundamentale teoretiske intentioner; det der så ofte bliver karakteriseret som kritisk teori. Jeg bruger her udtrykket på den bredest mulige måde, som en negativ karakteristik af Marx' forkastelse af alle forudgående filosofiske ideologier, der nødvendigvis reproducerer det falske alternativ mellem en akritisk accept eller en uvirkelig kritik af den givne samfundsmæssige virkelighed - en modstilling hvori filosofiens samfundsmæssige funktion og status, nemlig at være det abstrakttranscendentale udtryk af selve den virkelighed, finder sin modsigelsesfyldte fremtrædelsesform.

På den anden side medfører denne idé positivt programmet for en teori, som i virkeligheden finder de tendenser, der peger på og stræber henimod dens radikale omdannelse, idet den samfundsmæssige virkelighed her ikke blot begribes i en genstandsform, som skal beskrives og forklares. Den begribes tillige som et subjekt, der gennem teorien når

sin egen selvbevidsthed, bevidstheden om sine latente radikale behov, der er blevet indpodet og udviklet som en konsekvens af de eksisterende samfundsmæssige forhold, men som ikke kan blive tilfredsstillet, eller endda artikulert, inden for deres system. Det ville også være overflødigt her at komme med detaljerede argumenter for at denne konstante selvforståelse af teoriens karakter og rolle hos Marx ledsages af en række konstante teoretiske indholdsmæssige præmisser (praktisk materialisme, lokaliseringen af proletariatet som det revolutionære subjekt, en række grundlæggende elementer i kritikken af kapitalismen osv.).

Jeg vil dog hævde - og dette er mit hovedsigte - at der inden for rammen af disse invariante antagelser og orienteringer finder afgørende ændringer sted i Marx' syn, ikke blot på visse teoretiske teser, men tilige på *selve måden på hvilken ideen om en kritisk teori skal realiseres*, både i teoretisk og praktisk forstand. Nærmere bestemt vedrører disse ændringer:

1. *teoriens metode*, hvorved menes de varierende opfattelser af det indbyrdes forhold mellem dens analytisk-teoretiske og kritiskpraktiske elementer, og - i tilknytning hertil - ændringen i forståelsen af forholdet mellem filosofi og økonomi;
2. *Foreningen af teori og praksis*, hvorved menes forskellige opfattelser af den måde, hvorpå teori bør og skal forbindes med arbejderbevægelsen, heri indbefattet både forskellige argumenter for proletariatets revolutionære rolle og forskellige socio-politiske strategier; og sluttelig
3. *sigtet med den forenede praktisk-teoretiske, radikale aktivitet*, hvorved forstås forskellige opfattelser af et socialistisk samfund, først og fremmest af en socialistisk økonomi inden for den konstante ramme, der er beskrevet negativt af den stort set uforandrede skitse af kritikken af den kapitalistiske økonomi og samfund.

Resultatet heraf er, at vi i Marx' udvikling møder forskellige konkretiseringer, *forskellige typer eller former for kritisk teori* - alt i alt fire, som er klarest eksemplificeret (når vi ser bort fra spørgsmålet om overgangen imellem disse) henholdsvis i de *Økonomisk-Filosofiske Manuskripter*, i skrifterne fra 1846-47 (først og fremmest den *Tyske Ideologi*, *Filosofiens elendighed* og manuskriptet om *Arbejdsløn*), i *Grundrids* og i *Kapitalen*.

I det følgende vil jeg karakterisere forskellene imellem disse på en temmelig skematisk måde.

Materialistisk fænomenologi

Hvis man vender sig til de fragmentariske og alvorligt beskadigede tekster, Pariser Manuskripterne (og supplerer disse med de generelt set samtidige økonomiske excerpter og noter fra Marx), så fremgår en af de mest betydningsfulde kendsgerninger om hans synspunkter på daværende tidspunkt af de sjældent analyserede første tre økonomiske kapitler af Manuskripterne. Og det interessante ved disse kapitler er deres indhold usædvanlig uinteressante karakter. For at sige det lige ud: Marx skriver med henblik på øjeblikkelig udgivelse (som vi ved fra forordet og fra korrespondancen) en bog om kritikken af nationaløkonomien, hvori diskussionen af rene økonomiske forhold ikke indeholder en eneste original idé. Selv formelt stiller de første tre kapitler andres synspunkter, først og fremmest Adam Smiths, op mod yderst sparsomt anbragte kritiske bemærkninger, der heller ikke er originale. Og hvad der er mere bemærkelsesværdigt er, at Marx på en række afgørende punkter, f.eks. i diskussionen om arbejdsdelingen, introducerer forskellige og logisk modstridende synspunkter fra denne litteratur - tilsyneladende med samme form for samtykke. Alt dette kan givetvis ikke forklares ved »umodenheden« i Marx' økonomiske synspunkter - bagved denne procedure ligger der en bestemt opfattelse af økonomiske teorier i almindelighed og af muligheden for en socialistisk kritik af disse i særdeleshed. Ifølge denne opfattelse giver det samlede sæt af borgerlige nationaløkonomiske teorier - og dette netop i deres logiske modsigelser - en *korrekt* beskrivelse af den kapitalistiske økonomis empiriske virkelighed; og de giver en korrekt beskrivelse først og fremmest fordi (og i det omfang) de er *konsekvente økonomiske* teorier, i og med de skildrer det kapitalistiske samfunds økonomiske liv som et lukket system med dets egen logik og sluttethed. Netop herved udtrykker de på adækvat vis essensen af det borgerlige samfund: de rene økonomiske motivers (dvs. profitmaksimering og akkumulation) adskillelse fra og dominans over hele det samfundsmæssige liv; reduktionen af alle menneskelige subjekter til rollen som rene produktionsinstrumenter, underordnet produktionens fremmedgjorte bevægelser og formål. På den anden side er disse teorier, for at citere Marx, allesammen lige fejlagtige - og igen netop fordi de konsekvent er økonomiske teorier. At skildre den kapitalistiske økonomi som et system med dets egen logik, indebærer nemlig at det er rationelt. Teorierne benægter tilfældigheden, som er den eneste sande lov for en økonomi baseret på konkurrence, og fastlægger vilkårligt et eller andet ensidigt element i dens tilfældige

bevægelse som en lov - og på grund af denne voluntaristiske abstraktion så fører teorierne hver især nødvendigvis til en modsigelse af kendsgerningerne, af sig selv og af de rivaliserende teorier. Den socialistiske tænkning kan kun overvinde disse modsigelser i teori og de virkelige antinomier i den irrationelle-anarkiske kapitalistiske økonomi i praksis, hvis den *bevæger sig ud over det økonomiske synspunkt* som sådan. »Socialistisk økonomisk teori« ville være en *contradictio in adjecto*. Kritisk samfundsteori kan kun eksistere som den *filosofiske* kritik af nationaløkonomien, forstået som »nødvendig falsk bevidsthed«, som ideologi - i form af at konfrontere nationaløkonomiens modsigelsesfyldte sæt af påståede tingsliggjorte love med den konkrete, levende aktivitet og behov hos de virkelige subjekter, hvorfra den kyniske abstraherer.

Metoden i denne filosofiske kritik er igen temmelig speciel set ud fra Marx' senere udvikling. Marx tager faktisk udgangspunkt i arbejderens forhold til den samfundsmæssige rigdoms verden, som det er bestemt i den politiske økonomi, og fortolker det som en specifik historisk type af et materielt-praktisk, subjekt-objekt forhold.

Dernæst forsøger han at vise, at dette forhold mellem proletariatet, som det repræsentative individ for det borgerlige samfund, og produktet af dets arbejde kun er et udvendiggjort udtryk for arbejderens forhold til sin egen aktivitet, som fremmedgjort arbejde, dvs. som en aktivitet der objektivt har den dobbeltmodsigelsesfyldte karakter at være den eneste kilde til og universelle mulighed for al menneskelig rigdom og samtidig den absolutte fattigdoms virkelighed. Denne fremmedgjorte aktivitet bestemmer på den ene side den samfundsmæssige genstandsgørelse i kapitalens form og samtidig bestemmer den proletariatets forhold til en anden, antagonistisk type samfundsmæssig individualitet, nemlig kapitalens. Dvs. at den filosofiske kritik sigter på at reducere, og føre alle de tingsliggjorte, usammenhængende elementer og forudsætninger for den borgerlige økonomi (som beskrives af nationaløkonomien enten i form af tilfældige kendsgerninger eller i form af evige nødvendigheder) tilbage til arbejderens levende aktivitet, som disse elementers reale subjekt, og derved afdække deres iboende indbyrdes sammenhænge, deres *betingede-historiske* »nødvendighed« og på samme tid deres placering i den historiske proces, forstået som menneskets selvskabelse i og gennem dets egen aktivitet.

Efter min opfattelse er det temmelig klart, at dette program og metode for den filosofiske kritik ikke er andet end et forsøg på den materialistiske

transformation og radikalisering af den *hegelianske fænomenologis* metode, *hvor* »Gestalten des Bewusstseins« erstattes med samfundsmæssige typer bestemt udfra de levende individers placering i samfundets materielle livsproces; *hvor* det hegelianske udgangspunkt i et umiddelbart kognitivt subjekt-objekt forhold erstattes af det empiriske subjekts praktisk-materielle forhold til produktet af sit arbejde; og *hvor* den fænomenologiske bevægelse i stedet for den teoretiske handling i at »*erkende*« verdenen som en externalisering af bevidstheden ender med det praktiske program, at skaberne af de samfundsmæssige genstandsgørelsers verden *tilegner* sig denne gennem en revolutionær omdannelse af den eksisterende samfundsmæssige virkelighed.

Anvendelsen af denne »materialistiske fænomenologi«-metode er imidlertid forbundet med antagelser af praktisk art. Hele denne metode med at reducere de komplekse indbyrdes sammenhænge i det socio-økonomiske liv til et historisk repræsentativt individs forhold til sin egen aktivitet hviler efter min opfattelse på postulatet hos Marx vedrørende det *ikke-fremmedgjorte* forhold mellem individ og samfund, på en forståelse af kommunismen som den fuldstændige og totale genforening mellem menneskeligt væsen og individuel eksistens. Dvs. hvis fremmedgørelse først og fremmest betyder den voksende kløft mellem samfundsmæssig og individuel udvikling, så betegner dens ophævelse for Marx på den tid virkeliggørelsen af disses totale sammenfald: skabelsen af sådanne samfundsmæssige betingelser, hvorunder hvert individ faktisk vil være i stand til i sit liv at tilegne sig og at virkeliggøre hele totaliteten af de historisk skabte og genstandsgjorte menneskelige behov og evner, dvs. skabelsen af betingelser hvorunder *identiteten af samfund og person* vil blive opnået. *Netop derved* har anvendelsen af den fænomenologiske metodes »repræsentative individer« en kritisk betydning og sigte: den betyder anvendelsen af ikke-fremmedgjorte målestokke på en fremmedgjort samfundstilstand. Denne metode opløser de fetichistiske fremtrædelser og reducerer alle tingsliggjorte former for liv til det levende individs aktivitet, og viser samtidig *grænserne* for en ren erkendelsesmæssig affetichering i den forstand, at førnævnte reduktion kun kan finde sted såfremt man postulerer eller forudsætter eksistensen af en individualitetstype, der er antagonistisk-fjendtlig overfor arbejdernes individualitetstype.

Dette betyder imidlertid, at den materialistiske radikalisering af den fænomenologiske metode i Manuskripterne absolut er bundet til ikke blot en uklar, men tillige til en tydelig utopistisk opfattelse af socialismen.

Dette fører i Manuskripterne til en besynderlig spænding mellem, hvad vi kunne kalde »*filosofisk realisme*« (i ordets dagligdags betydning) og »*praktisk utopisme*«. På det teoretisk-filosofiske plan tager Marx udtrykkeligt udgangspunkt i ideen om »menneskets endelighed og begrænsning«: som et empirisk materielt væsen er det menneskelige individ altid et lidende og afhængigt væsen. Menneskets universalisering, der udgør indholdet af det historiske fremskridt, er en uendelig proces, som konstant fjerner og udvider de konkrete grænser for menneskets afhængighed, men som aldrig kan udlette den kendsgerning, at der er ydre begrænsninger og historiske bestemmelser som sådan. Det er ud fra dette standpunkt, at Marx kritiserer den idealistiske opfattelse af frihed i almindelighed, og den hegelianske teori om fremmedgørelsens ophævelse i særdeleshed.

Emancipation betyder for ham ikke ophævelsen af menneskets endelighed og begrænsning, befrielse fra alle ydre bestemmelser som en metafysisk tilstand, men en konkret historisk ændring i *karakteren* af disse bestemmelser, dannelsesprocessen af sådanne betingelser hvorunder menneskene vil være i stand til bevidst og konstant at fjerne *de* samfundsmæssige begrænsninger som historisk er blevet til skranker for manifestationen af deres konkret formede personlighed. Men denne »realistiske« filosofiske orientering støder sammen med det praktiske programs utopiske karakter, hvori socialismen fremtræder som den fuldstændige ophævelse af alle kilder til samfundsmæssige konflikter og den absolutte tilfredsstillelse af alle behov, hvilket uundgåeligt fremmaner ideen om historiens slutpunkt.

Tilstedeværelsen af denne spænding fremgår intetsteds bedre end i Marx' teori om proletariatet som subjekt og bærer af kritisk teori. Proletariatets emancipatoriske mission udledes i Manuskripterne efter en logik om negationens negation. På grund af dets absolutte fremmedgørelse udgør proletariatet overhovedet ikke nogen klasse i det borgerlige samfund, det har ingen særlige interesser inden for rammen af det, så dets oprør må nødvendigvis betyde overskridelsen af de almene betingelser for fremmedgørelse og hele fremmedgørelsessystemet.

Denne tilstand af absolut fremmedgørelse, der af Marx skildres som den komplette afhumanisering og barbari, gør det imidlertid umuligt at besvare spørgsmålet: Hvilke motiver, hvilke former for intellektuel og praktisk forberedelse af proletariatet til dets tilegnelse og realisering af den socialistiske teori, kan der opstå ud af denne dyriske eksistens? Det synes ikke at være muligt at forestille sig nogen praktisk-politisk strategi, der er i stand til at slå bro

over denne kløft eller i stand til at sandsynliggøre en første kontakt mellem teori og praksis, mellem de revolutionære subjekters umiddelbare situation og teoriens radikale indhold. Den temmelig idealiserede beskrivelse af de første politiske arbejder-dannelsesselskaber som »forløbere« for det nye samfund, som man også møder i Manuskripterne, står uden nogen som helst forbindelse med den teoretiske baserede beskrivelse af deres situation. Dette så meget desto mere som Marx på dette tidspunkt har en total negativ holdning overfor fagforeningerne som arbejderklassens økonomiske organisationer.

Det er efter al sandsynlighed disse spændinger indenfor Marx' teori, der bestemmer det næste trin i hans udvikling. Generelt fører denne udvikling fra en filosofisk kritik af den politiske økonomi, som det borgerlige samfunds grundlæggende ideologi, til en filosofisk orienteret kritisk økonomi. Det første skridt i denne retning blev i en specifik og uafhængig form taget i arbejderne i 1846-47.

En kritisk lønteori

Den mest synlige ændring finder sted i Marx' holdning til filosofi. *Den tyske Ideologi* erstatter udtrykkelig den tidligere idé om den kritiske teori som en filosofisk ideologikritik med et program for *sammensmeltningen mellem filosofi og empirisk social-historiske videnskaber*. Indenfor denne struktur skal filosofiens styrende og ordnende kategorier bevise deres gyldighed ikke blot ved at gøre historiens empiriske materiale forståeligt, men først og fremmest ved at koncentrere det og relatere det til den menneskelige emancipations praktiske problemer. Mere konkret: på grundlag af en praktisk orienteret og filosofisk baseret almen historieteori tager den kritiske teori nu form af radikale undersøgelser af sådanne empiriske, sociale problemer, som er umiddelbart livsvigtige for arbejderklassens revolutionære kamp og dens strategi. Sammen med denne ændring sker der også en afgørende forandring i den kritiske teoris metode. Marx opgir nu definitiv den materialistiske fænomenologis metode. Han fastholder stadig det af-fetischerende standpunkt at ville forstå og analysere menneskets samlede historie ud fra begreber og forestillinger om menneskelig aktivitet, men han understreger nu den kendsgerning, at individernes historisk producerede og genstandsgjorte sociale relationer i lige så høj grad er elementære, irreducibile og »substantielle« momenter og forudsætninger for det sociale liv som individerne selv. Derfor forkastes deduktionen af de genstandsgjorte sociale relationer fra individernes umid-

delbare materielle aktiviteter nu som spekulativ og cirkulær. Og det er fra *Den tyske Ideologi* og frem, at forestillingen om den *samfundsmæssige totalitet*, forstået som et system af dynamisk skiftende sociale relationer konstitueret af gensidigt forbundne, genstandsgjorte og institutionaliserede menneskelige aktiviteter, står i centrum af Marx' teori.

Hvis den fænomenologiske metode i *Manuskripterne* gjorde det muligt for Marx at give en sammenhængende beskrivelse af *enheden og kontinuiteten* i den historiske proces som et modsigelsesfyldt fremmedgjort *fremskridt* for menneskeheden (og resultaterne af denne beskrivelse blev fastholdt i hans senere teorier), så er det først i *Den tyske Ideologi*, at han udarbejder de analytiske forestillinger med hvilke han kan beskrive og analysere *diskontinuiteterne* i denne proces, de forskellige samfundsmæssige formationer.

Karakteristikken af den kritiske teori som en sammensmeltning mellem filosofi og empiriske, sociale undersøgelser får måske en klarere betydning, hvis vi inddrager skiftet i Marx' holdning overfor den økonomiske teori. I denne periodes arbejder forlader han tydeligt den idé, at ethvert forsøg på at skabe en sammenhængende og modsigelsesfri teori om den borgerlige økonomi *eo ipso* er praktisk apologetisk og teoretisk urealisabelt. Marx accepterer nu i det store og hele Ricardos' teori, netop fordi han betragter den, som han siger, som den politiske økonomis »videnskabelige system«, og samtidig er det også først nu at han accepterer arbejdsværdilæren. Men selvom han anerkender muligheden af en »videnskabelig« økonomi, så anser han det endnu ikke for nødvendigt at udarbejde sit eget uafhængige, kritiske økonomiske system, der i hele sit deskriptive-analytiske indhold kunne modstilles systemet for den borgerlige politiske økonomi. I arbejderne i denne periode accepterer han grundlæggende Ricardos begrebsmæssige system og teorier. Ikke desto mindre er det på dette tidspunkt, at ideen om proletariats kritiske økonomi tager sin begyndelse. Dette indebærer dog endnu kun et program for en radikal undersøgelse af sådanne empiriske problemer, som ud fra et rent teoretisk standpunkt kun har en punktvis og speciel betydning, men som er umiddelbart forbundet med afgørende aspekter af klassekampen, og som derfor enten er overset eller komplet fordrejet i den borgerlige økonomi, mens de har afgørende betydning for proletariats revolutionære bevægelses strategi. På dette tidspunkt drejer det sig først og fremmest om et forsøg på at udvikle en uafhængig og *kritisk løn teori*.

Eftersom han senere tilbagekaldte den fuldkommen, lægges der sjældent vægt på, at Marx' første originale bidrag til den rene økonomiske teori var hans løn teori udviklet i skrifterne fra 1847-49, specielt i manuskriptet om

Arbejdsløn. For at sige det helt firkantet: Marx accepterer nu (i modsætning til Parisermanuskripterne, hvor han reproducerede Adam Smith's synspunkter) Malthus' overbefolkningslov og som den logisk konsekvens heraf loven om det konstant faldende lønniveau. Han viser dog, at der ikke er tale om en naturlig, men om en *historisk* nødvendighed, bestemt af den tekniske udviklings samfundsmæssige karakter under kapitalismen. Og denne teori gør det nu muligt for Marx, at genoverveje sin tidligere opfattelse af arbejderklassens revolutionære mission. Denne genovervejelse fører dog ikke til en radikal tilbagekaldelse af hans tidligere standpunkt, men snarere til dets konkretisering og til en logisk forbindelse mellem dets adskilte eller oven i købet modstridende elementer. Tesen om det nødvendigvis faldende lønniveau udgør nu det konkrete, økonomiskempiriske indhold i opfattelsen af proletariats absolutte fremmedgørelse. I kraft heraf kan arbejderne på ingen måde få del i væksten i den samfundsmæssige rigdom, som produceres af den kapitalistiske udvikling. Kløften, der adskiller deres praktiske situation fra overfloden af tingsliggjorte sociale muligheder for behovsopfyldelse, vokser med historisk-samfundsmæssig nødvendighed. På den anden side understreger Marx nu energisk lønarbejdets historisk positive side: det industrielle arbejdes abstrakte karakter, der udgør et aspekt af dets fremmedgørelse, medfører samtidig arbejderens frigørelse fra alle de begrænsede, snævre bestemmelser, der tidligere fremstod som naturgivne og som hørende til producentens personlighed. Som en følge heraf kan proletarernes sammenslutninger ikke baseres på i forvejen eksisterende, tingslige sociale bånd, men kun på en skabende social kontakt af personlig karakter, hvor arbejderne deltager med hele deres personlighed. Uanset hvilke fortjenester og vanskeligheder, der ligger i denne opfattelse, så gør den det nu muligt for første gang at udvikle et alment strategisk skema for arbejderbevægelsen. Udgangspunktet herfor er en revideret vurdering af de »økonomiske sammenslutningers« dvs. fagforeningernes rolle. Tendensen til faldende lønninger, der konstant truer selv arbejderens traditionelle subsistensniveau, driver dem uundgåeligt til at forsvare deres elementære fællesinteresser, til at danne sammenslutninger i stadig stigende målestok. Disse økonomiske sammenslutninger kan faktisk ikke modvirke den kapitalistiske udviklings jernhårde love - økonomisk koster de arbejderklassen mere, end de fordele de bringer. Men på grund af den særlige karakter, som er fælles for alle arbejderklassens organisationer, udvikler organiseringen og erfaringerne fra den fælles kamp, fra de umiddelbare sejre og fra de uundgåelige langsigtede nederlag, på den ene side nye radikale

behov hos arbejderne og på den anden side en ny radikal bevidsthed, der fører til dannelsen af revolutionære, politiske organisationer af en ny type.

Endelig kan man i skrifterne fra denne periode observere en temmelig langsom ændring - der helt givet ikke er uafhængig af de forandringer, vi allerede har diskuteret - der også berører ideen om socialismen. Hvis jeg skal begrænse mig til at ridse nogle få linier op, så vil jeg først understrege, at ideen om den direkte og totale enhed mellem individ og samfund under kommunismen fra nu af er opgivet. Marx holder uden tvivl fast ved opfattelsen af de individuelle aktiviteters direkte samfundsmæssige karakter under socialistiske betingelser - der er kun ét økonomisk subjekt i socialismen - men dette samfunds strukturelle karakter får nu en lige så stor betydning. Modellen for det socialistiske samfund som »én person« erstattes nu af »én fabrik«, »én virksomhed«. Det er i denne forbindelse, at spørgsmålet om *planlægning* første gang vokser frem og vinder betydning i Marx' tænkning, selvom det på dette tidspunkt stadig er i en meget abstrakt form. Det er imidlertid klart, at den planmæssige fordeling af produktionsfaktorerne og af de nye producerede brugsværdier ikke - i følge Marx på dette tidspunkt - kan baseres på et princip om arbejdsforbrug, produktionsomkostninger målt i arbejdstid, eftersom dette blot ville reducere producentens andel i produktet til det faldende og blotte subsistensminimum.

Yderligere sker der et skifte i betydningen af »afskaffelsen af arbejdsdelingen«, et begreb der dog samtidig bibeholder sin vigtighed i denne periodes arbejder. Men skridt for skridt ophører det med at indebære et sigte på en fuldstændig identitet mellem individuelle og samfundsmæssige evner. Det har to betydninger, som optræder side om side, skønt i tvivlsomme logiske gensidige forbindelser. Den ene argumentationsmåde peger på den mange-sidige karakter af de krav, som den »automatiske« industri retter mod producenterne, og betragter den eksisterende, snævre en-sidige arbejdsdeling som lænker for det teknologiske fremskridt, som en nem følge af nødvendigheden i, at arbejderen i selve produktionsprocessen underordnes kapitalens autoritet og dominans. Det andet argument tager udgangspunkt i den betragtning, at den moderne industri reducerer alle slags arbejde til simpelt arbejde, og understreger så de positive muligheder, der er indeholdt i denne tendens, for en virkelig ændring i aktiviteterne og for likvideringen af en livslang specialisering. Det er interessant at bemærke sam-eksistensen af disse to tankerækker på dette tidspunkt, eftersom de senere får en uafhængig og i en vis forstand gensidig udelukkende videreudvikling - den første i *Grundrids*, den anden i *Kapitalen*.

Udviklingen mod en kritisk økonomisk teori.

Det næste skift i den marxske teoris struktur og selvforståelse, som finder sted midt i 50'erne, er først og fremmest et resultat af »ydre« årsager, dvs. af historiske erfaringer i lyset af hvilke teoriens tidligere variant ikke længere kunne fastholdes på nogle afgørende punkter.

Allerede i 1850, da Marx spekulerede over revolutionens nederlag, kommer han til den konklusion, at den politiske kamps revolutionære storme og stabilitetens kontrarevolutionære dødvande afløser hinanden svarende til de økonomiske krisers og opganges rytme. Dette drager nødvendigvis Marx' opmærksomhed mod den kapitalistiske reproduktions periodiske karakter. Imidlertid får dette skift i interesse først principiel betydning midt i 50'erne, hvor Marx efter lang tids vaklen tvinges til at opgive sin løn teori på basis af erfaringer med prosperiteten og sammenligninger mellem arbejdernes situation i forskellige europæiske lande. Den nøgleposition, som teorien om det faldende lønniveau har indtaget tidligere i hans teori, ved at kæde dens teoretiske og praktiske elementer sammen, overtages nu af problemer, der vedrører reproduktionsprocessens generelle love og regelmæssigheder under kapitalismen. Det ser ud som om han først forsøger at udvikle en *seperat kriseteori*, ligesom han tidligere udarbejdede en uafhængig løn teori. Men i arbejdet hermed kommer han ikke blot på flere og flere punkter i modsætning til de (også af ham selv tidligere) accepterede teorier om den politiske økonomi, han når også til den konklusion, at en *seperat kriseteori* er umulig, eftersom den blot er det samlede resultat d.v.s. det reale udtryk for og den voldelige forsoning af alle den borgerlige økonomis modsigelser. Jo større betydning Marx tillægger periodiciteten i den kapitalistiske udvikling for muligheden af en revolutionær transformation, jo tættere kommer han til ideen om en egen *systematisk udvikling af en kritisk økonomisk teori*.

Dette er den praktiske og teoretiske baggrund for fremvæksten af den nye form for kritisk teori. Der er tale om *et filosofisk orienteret og historisk placeret kritisk system for kapitalismens politiske økonomi*, der er centreret om problemerne i merværdi-produktionen og den kapitalistiske akkumulation, dvs. omkring spørgsmålene om de almene tendenser *i den kapitalistiske reproduktionsproces betragtet som en helhed*. Dens sigte er dermed at give en holdbar orientering for proletarietets klassekamp, en orientering som også kan anvendes i den politiske kamps dvale og i nederlagsperioderne.

Denne form for kritisk teori er indeholdt i et stort antal manuskripter, der begynder med *Grundrids* og ender (for forenklingens skyld) med den

velkendte tekst *Kapitalen*. For så vidt angår økonomisk teori synes start- og slutpunktet for denne serie manuskripter at være temmelig tæt forbundet, hvor forskellene imellem dem er en yderligere udvikling og modning af ideerne. Ydermere er den grundlæggende filosofiske struktur i *Grundrids* og *Kapitalen* også fælles. Hermed sigter jeg først og fremmest til tilstedeværelsen i begge værker af den principielle dikotomi mellem *indhold og form*, der er overtaget fra den aristotelisk-hegelianske tradition, og som først gør det specifikke kritiske træk i den marxske økonomi mulig, nemlig det at stille spørgsmål om *formbestemmelsens socio-økonomiske genesis*. Overfor disse væsentlige fællestræk vil jeg imidlertid fastholde, at netop som varianter og legemliggørelser af en *kritisk økonomiteori* repræsenterer *Grundrids* og *Kapitalen* forskellige synsvinkler, og hvis *Grundrids* er et »Rohentwurf«, så er det dog endnu ikke et »Entwurf« til *Kapitalen*.

Forskellene er mest tydelige og mest afgørende i spørgsmålet om de *praktiske* aspekter af den kritiske økonomi, først og fremmest omkring hvad en radikal overskridelse af det borgerlige samfund skal betyde. I argumentationen i *Grundrids* opstår en af de grundlæggende modsætninger i kapitalismen fra den kendsgerning, at produktivkræfterne udvikles til et niveau, hvor produktionsprocessen ophører med at være en arbejdsproces i direkte betydning, og bliver transformeret til en »videnskabelig proces«, til en teknisk anvendelse af naturvidenskaberne. På denne måde underminerer kapitalismen imidlertid sit eget grundlag: vareproduktion baseret på værdiloven. Dette skyldes, at det levende arbejde hermed blot bliver et sekundært og underordnet moment i produktionen, og derfor mister mængden af samfundsmæssigt nødvendigt arbejde mere og mere sin gyldighed og effektivitet som regulator i fordelingen af produktionsfaktorerne, hvilket er hovedårsagen til de stadig dybere og mere ødelæggende kriser i den udviklede kapitalisme. Som en konsekvens heraf betyder socialisme afskaffelse af selve princippet om regulering af de materielle aktiviteters reproduktion på basis af arbejdsforbrug. Det er ikke arbejdstiden, men *den frie tid* der bliver målet på rigdom i dette samfund. Produktionen selv ophører med at være en proces, i hvilken mennesket blot fungerer som en af de fysiske naturkræfter, underlagt naturlovens jernhårde kontrol og de naturgivne nødvendigheders diktat. I den automatiske fabrik vil mennesket kun forholde sig som den bevidste regulator af den videnskabelige-teknologiske proces, som han ikke selv tager umiddelbar del i. Dette arbejde udgør så kun én af formerne for menneskelig selv-bekræftelse og aktivitet, fordi det omvendt kun er den universelle udvikling af individet,

der kan skabe den reelle basis for sådan produktiv aktivitet. Disponibel tid, som tid til at udvikle de kreative evner, bliver i sig selv en direkte økonomisk faktor, fordi individer, der besidder evnen til nye opdagelser, endog teknisk bliver den grundlæggende samfundsmæssige forudsætning for en udvidet reproduktion på dette trin i historien.

Også i *Kapitalen* tales der lige så eftertrykkeligt om transformationen af produktionen til en anvendelse af videnskaben, om udviklingen af det »automatiske atelier« osv, men herved forstås der noget afgørende forskelligt: nemlig en tendens i den kapitalistiske udvikling til at reducere kvalificeret arbejde til simpelt arbejde, en slags »taylorisering« af produktionsprocessen, som betragtes som en vedvarende teknisk nødvendighed og som den materielle basis også for den socialistiske produktion. Thi elimineringen af den »gamle arbejdsdeling« betyder nu afskaffelsen af specialiseringen, hvilket alene muliggøres af denne proces, hvor alle arbejdsfunktioner simplificeres og mekaniseres. Det er den regelmæssige afveksling mellem sådanne simple arbejdsopgaver sammen med den drastiske reduktion af arbejdstiden, der under socialismen gør en ende på arbejdets fordummende og afpersonaliserende effekt og gør individet i stand til at udvikle sig til et subjekt for frie aktiviteter *udenfor* produktionssfæren. Marx tilbagekalder i *Kapitalen* således også udtrykkeligt perspektivet fra *Grundrids*, der vedrører sammensmeltningen af den nødvendige og den frie tid. Tværtimod fremstår socialismen nu - som det tydeligst er udtrykt i den berømte passage i 3. bind om frihedens og nødvendighedens riger - som det samfund, der virkelig udarbejder denne forskel og sætter den på en adækvat basis, fordi det for første gang i historien reducerer produktionen til en ren naturlig-teknisk nødvendighed, idet den på den ene side befries totalt fra vanens magt og på den anden side fra effekterne af undertrykkelsen, således at den frie åndelige aktivitet for alle samfundets medlemmer gøres mulig. Dette medfører også en radikal ændring i synet på de økonomiske principper, der styrer reproduktionen i et socialistisk samfund. I følge *Kapitalen* likviderer socialismen kun »Wertbestimmung« og værdiloven i den forstand, at dens tingsliggjort-formidlede samfundsmæssige form, der er forbundet med varebyttet, afskaffes. Men værdiloven bevarer sit generelle indhold i betydningen at være den regulerende funktion for den samfundsmæssigt nødvendige arbejdstid - en funktion, som Marx nu betragter som historisk konstant eller »teknisk« nødvendig i enhver reproduktionsproces. Socialistisk økonomi betyder nu i denne henseende at gøre de samfundsmæssige arbejdsomkostninger til den *direkte, bevidst og*

planlagt anvendte regulator i den samfundsmæssige, materielle reproduktionsproces. Dette skal ske i form af en ren teknisk sammenregning, der instrumentaliserer de på forhånd uafhængigt trufne, demokratiske, samfundsmæssige beslutninger om produktionens formål og dermed transformerer dem til økonomiske, rationelle samfundsmæssige opgaver.

I sammenhæng med disse ændringer i teoriens historisk-praktiske perspektiv, sker der også en afgørende forvandling i forståelsen af dette perspektivs *subjektive* forudsætninger under kapitalismen. Hvis man sammenligner de modsvarende passager i *Grundrids* og *Kapitalen* - et forehavende der først er blevet virkelig mulig med udgivelsen af i det mindste den største del af manuskripterne fra 1861-63, der netop tjener som et forbindelsesled mellem de to værker - så finder man, at Marx meget konsistent erstatter passager og argumentationstyper, der henviser til arbejderklassens revolutionære potentiale med en anden type argumenter. Meget simplificerende kan man sige: hele vægten i *Grundrids* ligger på de radikale behov, forstået som behov, der i deres konkrete *indhold* overskrider det borgerlige system af sociale relationer. På den ene side er der tale om behov, der udspringer af selve produktionsprocessen og retter sig mod en mangesidig udvikling af individerne, mod en kollektivistisk organisering af produktionen osv. På den anden side er der tale om behov, der udspringer af den formelle frie karakter i byttet mellem arbejder og kapitalister, der frigør den umiddelbare producents forbrug fra de prækapitalistiske former for direkte social regulering og trældom, og som derved muliggør en kvantitativ begrænset og usikker, men for udviklingen af klassebevidstheden meget væsentlig andel i »civilisationens frugter«.

Anderledes i *Kapitalen*, hvor det dominerende er en argumentation, der referer til lønningers og arbejdsløshedens lov-mæssige bevægelse som følge af den kapitalistiske reproduktions cykliske mønster. Arbejderklassens revolutionære motivation er nu først og fremmest lokaliseret i umuligheden af med nogen form for vished og stabilitet at tilfredsstille selv sine *elementære* behov, selvom det er rigtigt, at elementært nu ikke forstås naturalistisk, men i betydningen af historisk formet, traditionel kulturel standard.

Det afgørende spørgsmål er imidlertid, hvorvidt disse praktiske forskelle i de respektive opfattelser i *Grundrids* og *Kapitalen* hænger sammen med teoretiske uoverensstemmelser. Jeg må her begrænse mig til næsten blot at sige ja, men der er tre momenter, som jeg gerne vil pege på. Det første drejer sig om det meget diskuterende spørgsmål om ændringen i planen, i strukturen for værkerne. Forandringen i denne henseende synes indlysende for mig. I

Grundrids er tankens bevægelse organiseret efter princippet opstigningen fra det abstrakte til det konkrete; i *Kapitalen* efter princippet fra væsenet til fremtrædelsen. Og disse kategoripar er afgjort ikke identiske, hverken hos Hegel eller hos Marx, en kendsgerning der er forblevet temmelig ubemærket i den lange og ophedede diskussion om spørgsmålet, efter al sandsynlighed fordi den faktiske fremstillingsrækkefølge er forblevet ens i begge værker. Men denne forandring medfører en forskellig fortolkning af de identisk analyserede økonomiske mekanismer og kategorier set ud fra deres funktion og betydning indenfor den samfundsøkonomiske totalitet. I *Grundrids* er analysens start- og slutpunkt således karakteriseret ved termer så som »idealer Durchschnitt« versus »Kapital in seiner Realität« eller »allgemeiner Begriff des Kapitals« versus »die innere lebendige Organisation« osv. I *Kapitalen* fremstår de materielt samme fremstillingsmomenter i form af dikotomier som »das unsichtbare Wesentliche« versus »Formen auf der Oberfläche der Erscheinungen« eller »die wesentliche aber verhüllte Kerngestalt« versus »die fertige Gestalt auf der Oberfläche« osv. For bare at nævne et konkret eksempel: konkurrencen bliver i *Grundrids* konsekvent betragtet som konstituerende kapitalens indre natur og realitet, mens den i det senere værk refereres til som den blotte fremtrædelsessfære. Generelt bevæger hele fremstillingen i *Grundrids* sig som en »Entfaltung« af en enkelt historisk drivkraft af et konkret indhold, mens den i *Kapitalen* kan karakteriseres som en »entstellung« af et indhold, der nu kræver en normativ accent.

Dette er efter min opfattelse forbundet med en mindre åbenbar ændring i de mest basale, filosofisk-konstitutive kategoriers betydning - først og fremmest kategorierne *form* og *indhold*. I *Grundrids* anvendes denne dikotomi primært til at belyse den grundlæggende forskel mellem de materielt-tekniske elementer i samfundets livs-skabende proces (elementer der er arvet og akkumuleret af den historiske udvikling) og de samfundsmæssige funktioner disse elementer opnår, som et resultat af deres forenings specifikke beskaffenhed indenfor en bestemt historisk totalitet af samfundsmæssige relationer. Denne betydning af dikotomien er bedst illustreret i modsætningen mellem brugsværdi og værdi. Det er ganske rigtigt, at Marx allerede i *Grundrids* nogle steder anvender den samme dikotomi til selve »formsiden«. Således taler han om det tingsliggjorte arbejde som det økonomiske »indhold« eller »substans« af værdien som form, men han har i det mindste alle steder store vanskeligheder med (bare terminologisk) at holde de to betydninger og anvendelser af de involverede begreber adskilte.

Men i *Kapitalen* møder vi (og dette gælder i særlig grad for teksten i første udgave) en næsten fuldendt metafysik af form og indhold. Dikotomien karakteriserer nu på samme måde relationen mellem brugsværdi og værdi, men også (på brugsværdiens side) relationen mellem et objekts brugbare form og dets naturlige substans, som er skabt gennem konkret arbejde, og (på værdiens side) det komplicerede sæt af relationer mellem bytteværdi og værdi på den ene side og værdiform og værdisubstans på den anden side. Dette skift synes at pege på, at *Kapitalens* Marx har stræbt efter at finde historiske konstante, så at sige »teknisk« strukturelle elementer i selve de samfundsøkonomiske *former og relationer* - en tendens der helt sikkert hænger sammen med hans ændrede syn på den almene værdilovs historiske gyldighed.

Til sidst og som en opsummering af alle de særlige bemærkninger og henvisninger: der synes at være et skifte mellem *Grundrids* og *Kapitalen* i det historiske topos som tilskrives det kapitalistiske samfund og dets praktiske omvæltning. Ideen om en præhistorie og historie er til stede i begge. Men i *Grundrids* forstås den som en radikal historisk transformation, der fjerner den basale antinomi mellem nødvendighed og frihed som karakteriserer al tidligere menneskelig udvikling. I *Kapitalen* derimod bliver det borgerlige samfund det trin i den historiske udvikling, som forbereder alle objektive og subjektive forhåndsbetingelser ikke for den endelige *eliminering* af denne antinomi, men for den adækvate og endelige samfunds-institutionelle *adskillelse* af dens modsigelsesfyldte momenter, for reduktionen af antinomien til dens reelle basis, til menneskets forhold til naturen som nødvendighedens sfære *versus* forholdene mellem menneskene som frihedens sfære. I denne forstand fremstår socialismen, og specielt den socialistiske økonomi, nu som den universelle og direkte-umiddelbare realisering af de bestemmelser, der er indeholdt i det abstrakte begreb om økonomi, om den materielle produktion som sådan - bestemmelser der under historiens tidligere gang kun fremstod enten i en snæver, begrænset og lokal eller i en universel, men tingsliggjort og forvrænget form. Menneskets dominans over mennesket kan kun overvindes praktisk, hvis menneskets afhængighed af naturen, dets underlæggelse under dens love, der altid kræver en eller anden form for rationel autoritet i organiseringen af det materielle produktive liv, kan reduceres radikalt til hvad det er, nemlig blot en teknisk nødvendighed, hvis »menneskenes selv-forvaltning« kan adskilles institutionelt fra »forvaltningen af ting«.

Det er i denne betydning, at socialismen i beskrivelsen i 3. bind af *Kapitalen* fremstår som det samfund, der reducerer alle økonomiske former »til deres grundlag, der er fælles for alle samfundsmæssige produktionsmåder« (MEW, bd. 25, s. 883) Det er imidlertid ikke vanskeligt at se, at denne større »realisme« i det historiske perspektiv i *Kapitalen* er købt på bekostning af en skjult tilbagevenden til en hegeliansk begrebsteleologi, der åbent karakteriserede de *Økonomiskfilosofiske Manuskripter*, selvom den begrebsmæssige struktur herfor nu hentes fra en radikal transformation af Hegels Logik og ikke fra Fænomenologien.

Således rejser Marx' egen historiske udvikling endnu engang det systematiske spørgsmål om, hvor radikalt en immanent teoretisk historieforståelse kan bringes i overensstemmelse med de praktiske opfattelser og krav, der stiller sig ved en radikal overskridelse af den eksisterende historiske tilstand.

Dette er imidlertid ikke moralen af denne forelæsning, men blot en helt andet spørgsmål og en hel anden historie.

Frauenoffensive

ein Verlag der Frauenbewegung

Verlag Frauenoffensive udgiver bl.a. vigtige bidrag til en teoretisk diskussion af kønsforholdet, kønsarbejdsdelingen, kvindearbejdet og kvindeundertrykkelsen.

Af forlagets udgivelser kan nævnes:

Anke Wolf-Graaf »Frauenarbeit im Abseits«

- en omfattende analyse af vigtige teoretiske strømninger i kvindebevægelsen samt et bidrag til analysen af kvindearbejdets historie.

Gertraude Kittler »Hausarbeit - zur Geschichte einer 'Natur-Ressource'«

Barbara Ehrenreich/Deidre English:

»Hexen, Hebammen und Krankenschwestern«

»Zur Krankheit gezwungen«

- disse to bøger fremstiller tilsammen kvindeundertrykkelsen siden middelalderen ud fra udviklingen i sygdomsbegrebet og det medicinske system.

Af andre udgivelser kan nævnes:

Eva-Maria Stark »Geboren werden und gebären -

eine Streitschrift für die Neugestaltung von Schwangerschaft, Geburt und Mutterschaft«

Ilse Kokula »Weibliche Homosexualität um 1900«

**Ved køb direkte hos Kurasje ydes 20% rabat på
Frauenoffensives udgivelser.**

**Kurasje, Krystalgade 14/16, 1172 K.
giro 7 16 60 44**